



# Chrétien de Troyes, el Sud i el magatzem dialectal francès

Francis Manzano

## ► To cite this version:

Francis Manzano. Chrétien de Troyes, el Sud i el magatzem dialectal francès. *Revue d'études d'oc, La France latine*, 2007, 145, pp.7 à 34. hal-00351793

**HAL Id: hal-00351793**

**<https://univ-lyon3.hal.science/hal-00351793>**

Submitted on 11 Jan 2009

**HAL** is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

**Chrétien de Troyes, el Sud  
i el magatzem dialectal francès**  
*Una aproximació diacrònica i sociolingüística<sup>1</sup>*

**Abreviacions :**

a.fr. = ancien français  
adj. = adjectiu  
adv. = adverbi  
alv. = alvernès  
cast. = castellà  
cat. = català  
fpr. = francoprovençal  
fr.class. = français classique  
fr.mod. = français moderne  
gal. = gal·lò, o fr. *gallo* (dialecte d'oïl, Bretanya)  
it. = italià  
llat. = llatí  
lleng. = llenguadocià  
m.fr. = moyen français  
subst. = substantiu

**Transcripcions, ètims :**

La vocal tònica apareix subratllada : [guset], CADERE.  
[ë], transcripció d'una realització típica del gal·lò, vocal tònica (comparable al fr. *eu*), tipus [parlë], = fr. *parler*  
[r], sempre apical

---

<sup>1</sup> Texte paru dans *La France latine*, n°145, 2007.

## **Enfocament**

Hom sap que Chrétien de Troyes, escriptor francès del segle XII, va ocupar una plaça molt important en la creació i la difusió d'obres qualificades de « cortesès », relacionades amb les llegendes cèltiques de la cort del rei Artur. Se sap també que personatges famosos surten d'aquest laboratori medieval: Yvain, Lancelot, Gauvain, Perceval, altres encara. Ara que comencem el segle XXI, podem considerar, sense ambages, que els « romans » de Chrétien constitueixen un llegat cultural no solament francès sinó europeu, certament un fonament de la identitat romànica i europea, si acceptem el principi d'aquest tipus d'identitat. Es pot dir en efecte que aquesta obra es troba a l'encreuament entre tradició provençal o llemosina<sup>2</sup>, i tradició cèltica/cristiana (tema del sant Graal).

La llengua de Chrétien és també una de les versions més límpids del patrimoni lingüístic francès i també del patrimoni més generalment romànic. Justament, voldria insistir aquí sobre els lligams que poden unir històricament llengües romàniques com el francès, la llengua d'oc<sup>3</sup> i el català, més enllà de les característiques conflictives. Els dos tàndems *francès* vs. *llengua d'oc* i *francès* vs. *català*, cosa bastant natural, són més coneguts per raons sociolingüístiques, en part examinades dins la revista *La France Latine* (Manzano, 2005 et 2006). Cal afegir que les dades del conflicte pel Rosselló i Catalunya francesa són passablement diferents, puix que sabem que aquests territoris esdevingueren políticament francesos amb el *Tractat dels Pirineus* (1659), font històrica del conflicte que ha fet d'aquesta llengua del nord un instrument de penetració lingüística i cultural al Rosselló, cada vegada més.

Però aquests lineaments sociolingüístics, que devem simplement recordar, no constitueixen avui dia el meu objectiu. Voldria considerar sobretot elements de comunitat i de contigüitat, entorn del concepte de *magatzem dialectal*.

A propòsit d'història de la llengua francesa i de lingüística romànica, la idea que defenso des d'alguns anys en els meus treballs és la d'una discrepància accelerada del francès en l'àmbit romànic. Però, aquesta discrepància fou produïda fonamentalment després del període dit *ancien français*, moviment de ruptura notablement amplificat per la Renaixença francesa i, sobretot, pel període dit *français classique* (segles XVII i XVIII). Aquest període és el temps de l'establiment de la gramàtica i de la normativització, de l'academicisme i del purisme. Té aquest moviment aspectes positius (segurament, es destaca llavors el francès com a llengua europea model). El meu interès no és pas en aquest costat,

---

<sup>2</sup> Versemblantment, Chrétien (estretament lligat a *Marie de Champagne*, filla de *Alienor d'Aquitaine*) coneixia el corpus llemosí, molts trobadors estant els seus contemporanis.

<sup>3</sup> Notablement el llenguadocià.

sinó en la pèrdua de les arrels romàniques, que és sobre la que em voldria concentrar. La pèrdua d'una banda, i el manteniment, la fossilització, de l'altra banda. Per comprendre això abordaré ràpidament el concepte de « magatzem dialectal ».

### **Perquè evocar un magatzem dialectal ?**

En un període d'entre dos a tres segles, el francès va allunyar-se definitivament de les llengües avui dites « regionals », notablement les que eren pròximes d'ell (dialectes o llengües dits *d'oïl*), les del Sud (occità o dialectes *d'oc*, català), aquestes darreres més o menys regularment percebudes com llengües estrangeres dintre el Reialme de França. Des de Racine (Manzano, 2005, i més baix) fins al període revolucionari, es desenvolupa també un tema de la col·lusió i col·laboració entre llengües regionals sigui mal definides sigui massa ben definides i llengües d'Estat de països veïns, especialment la llengua alemanya (vegeu la província d'Alsàcia), i, pel sud, italià i espanyol (castellà)<sup>4</sup>. Com ja he observat aquest rebuig del terreny dialectal s'acompanya d'un altre rebuig, explícit i molt agressiu en alguns escrits, dirigit contra les llengües romàniques nacionals dels Estats meridionals (Manzano, 2005). Vet aquí un extracte exemplar de Dominique Bouhours (1671) :

[.] Mais n'avez-vous point aussi remarqué, poursuivit-il, que de toutes les prononciations, la nôtre est la plus naturelle et la plus unie. Les Chinois et presque tous les peuples de l'Asie chantent ; les Allemands rallent ; les Espagnols declament ; les Italiens soupirent ; les Anglois sifflent. Il n'y a proprement que les François qui parlent...

Aquestes línies no tenen res d'aïllat. Vindran aviat les formulacions de Rivarol en el *Discours sur l'universalité de la langue française* (1784), que podem prendre com formulacions excessives, però definitoris de l'excepció francesa enmig de les llengües d'Europa, notablement entre les llengües romàniques.

És clar que la font d'aquest sistema de representació es troba principalment en el principi etno-identitari de formació de l'estat francès, postulant des de la Renaixença (i sobretot des del segle XVII) l'associació inescable d'un estat i d'una llengua estretament socialitzada, una llengua de casta per la qual les autoritats del segle XVII engeguen un procés de normativització. A poc a poc s'ha format un

---

<sup>4</sup> Durant la Revolució Francesa apareix una forma de por, motivada per una possible « intel·ligència amb l'enemic », notablement quan l'Estat revolucionari francès era envoltat d'exèrcits estrangers hostils. Clarament, no tenien bona reputació comarques on es parlaven llengües molt semblants a llengües de països veïns.

esperit francès, que podríem resumir com l'afirmació de l'exemplaritat de la llengua francesa, el seu caràcter excepcional, únic, articulat amb una vera ruptura que rebutja sistemàticament com impur el « vell »<sup>5</sup>, el popular i la llengua dels camperols, el « no francès », el foraster. Així tenim, tres eixos de rebuig, anant del més pròxim al més allunyat:

1) El rebuig de la llengua antiga: les estructures eliminades per la llengua central són definitivament segregades, percebudes com testimonis d'una època ultrapassada, pobre, un sistema endarrerit que subratlla l'ascensió francesa del XVII.

2) El rebuig dels parlars de llengua d'oïl més i més percebuts com monstres lingüístics (no com llengües), arcaics i camperols, a mesura que el francès rebia la seva normalització. De tal manera que els parlars d'oïl pareixen la *memòria negativa* de l'història de la llengua francesa.

3) El rebuig de les llengües romàniques del Sud. Per dir la veritat, el Sud, com ho veiem en la lletra de Racine, és principalment concebut com una terra forastera, amb parlars rurals intel·ligibles<sup>6</sup>. Aquests parlars, pagesos, inferiors, no poden rivalitzar amb el francès, tanmateix no poden rivalitzar amb llengües suspectes però « vertaderes » com el castellà (o « espanyol »).

Per qualificar aquests eixos de rebuig, utilitzo regularment el concepte de « magatzem dialectal »<sup>7</sup>, notablement en els meus treballs sobre el gal·lò (Manzano, 1997, 2003).

Vaig adaptar alguns anys fa l'aproximació que feia Bronislaw Malinowski (i altres antropòlegs del segle XX) per analitzar la qüestió de la concepció del temps, per exemple quan escrivia a propòsit dels indígenes de Melanesia que:

---

<sup>5</sup> És a dir, doncs, la llengua de la Renaixença i sobretot el a. fr.

<sup>6</sup> Aquest testimoni és molt preciós. Jove, Racine va sojornar en Uzès (departament del Gard) on el seu oncle era magistrat. Hom pot veure'l embarcar-se abans Lyon per a la seva destinació. Baixa pel Rhône, i gemega regularment quan observa que són poc els que parlen o comprenen el francès. La cosa és més grava cap al sud. Per acabar, quan aconsegueix Llenguadoc, ens declara : « Mais c'est encore bien pis dans ce pays. Je vous jure que j'ai autant besoin d'un interprète, qu'un Moscovite en aurait besoin dans Paris. Néanmoins, *je commence à m'apercevoir que c'est un langage mêlé d'espagnol et d'italien* ; et comme j'entends assez bien ces deux langues, j'y ai quelquefois recours pour entendre les autres et pour me faire entendre » (*Carta al Senyor de La Fontaine*, novembre 1661).

<sup>7</sup> Fr. *magasin dialectal*.

[.] Toutes les fois qu'ils parlent d'un événement du passé, ils distinguent s'il est arrivé de leur temps ou de celui de leurs pères, on non. Au delà de cette ligne de démarcation, tous les événements sont mis par eux sur un seul et même plan, sans qu'il y ait de gradation : « il y a longtemps » et « il y a très longtemps ». Toute notion d'une succession d'époques est absente de leur esprit. Le passé est un vaste magasin d'événements<sup>8</sup>.

Així el passat, es presenta com un dipòsit d'esdeveniments, sense jerarquia possible o necessària: és el principi constitutiu del mite<sup>9</sup>. De la mateixa manera, el procés de purificació del francès des del segle XVII ha suprimit o desviat moltes soques romàniques que trobem a la menuda en la memòria dels parlars d'oïl i també, com veurem ací, en els parlars d'oc o en francoprovençal<sup>10</sup>. Mentre aquestes han desaparegut del francès, són sempre actives en els parlars apartats de la normalització francesa. Actives, però no ordenades, en bloc, sense classificació relativa.

Això pot concernir el pla fonètic i, a vegades el sistema morfològic i sintàctic<sup>11</sup>. Però, sobretot, són el lèxic i la semàntica que demostren la validitat del model.

### **Alguns exemples a partir del lèxic de Chrétien ...**

Donaré ara algunes observacions principalment relatives al lèxic, però cal dir que els mots que estic per a escollir, només constitueixen una mostra. Segurament, un examen molt pregon del corpus podria dur a una sistematització teòrica.

Vegeu aquests exemples (tots presos de Chrétien) que no consideraré més, però que indiquen direccions ulteriors molt interessants. Alguns són coneguts, altres menys:

*Anseignier* (< INSIGNARE), fr. mod. *Indiqueu, montrer*, però cat. *ensenyar*, lleng. *ensenhar*, cast. *enseñar*, it. *insegnare*<sup>12</sup> ...

*Chiere* (< CARA), fr. mod *visage*, però cat. lleng. cast. *cara*...

*Choir* (< CADERE), fr. mod. *tomber*, però cat. *caure*, lleng. *caire*, cast. *caer*...

*Ferir* (< FERIRE), fr. mod. *frapper* (i *blessar*)<sup>13</sup>, però cat. lleng. *ferir*, cast. *herir*, it. *ferire*...

---

<sup>8</sup> *Argonauts of the western Pacific*, citat per Lucien Lévy-Bruhl, *La mythologie primitive*. Presses Universitaires de France (1935). Original de 1922.

<sup>9</sup> Els grups observats per Malinowski parlaven de *lili'u*: « this did not happen in their fathers' time or in their grand-fathers' time, but long ago, and that it is a **lili'u** ... ».

<sup>10</sup> I més lluny encara en llengües forasteres com castellà o italià.

<sup>11</sup> Vaig presentar alguns materials d'aquesta mena notablement en Manzano, 2003.

<sup>12</sup> On la paraula significa també « enseigner », però no de manera exclusiva com en francès.

<sup>13</sup> Com gairebé sempre, el francès té encara locucions residuals, tipus *sans coup fêrir*.

*Quanivet* [kanivet] (d'origen germànica, cf. anglès *knife*), fr. mod. *canif*<sup>14</sup>, però cat. *ganivet*, lleng. *ganivet*...

Veurem ara altres ocurrences, amb més detalls<sup>15</sup>.

\*

Cada vegada, partiré d'una atestació del *Perceval* (a vegades amb transcripció de la pronunciació probable), seguida de la font etimològica i de les formes més ordinàries del català i del llenguadocià d'avui (per a comparar). Apareixen després els corresponents catalans i llenguadocians i un extret del *Perceval*<sup>16</sup>. Pot seguir-hi també un comentari bastant curt relatiu a l'evolució del tipus original devers el francès actual, i observacions sobre la discrepància i la mecànica lexical d'algunes llengües romàniques.<sup>17</sup>

**Adober** [aduber]<sup>18</sup> < germ. DUBBAN « frapper »

cat. *adobar*, lleng. *adobar* [aduba]

\*

*N'a mie*<sup>19</sup> *ancor .V. jors antiers*

*que tot cest hernois me dona*

*lei rois Artus qui m'adoba.*

(286-288) [Roach, *adouba*]

= fr. mod. *Il n'y a pas encore cinq jours entiers que cet équipement me fut donné par le roi Artur quand il m'adouba.*

\*

Com sabem, s'ha produït una especialització francesa. Segons la tradició medieval, *adouber*, desaparegut del francès modern (des del XVII, almenys), és regularment donat per amb la significació « armer (un) chevalier », però com mot

<sup>14</sup> Mentre hi ha molts derivats en cat. i lleng. (*ganiveter*, *gavinetera* etc.), la paraula és totalment isolada en francès actual.

<sup>15</sup> Hi ha també el mot-clau *graal* (< CRATALEM) simbòlicament important, però confinat al a.fr. Coexistia amb formes com *greal* i sobretot *gresal*, forma molt pròxima del lleng. *grasal*, tipus significant « récipient en terre cuite...terrine » (Alibert). Vegeu en el ATILF el molt interessant: ... *et pour faire adober le grant grésal de l'ostal* ... (*Comptes du Roi René*, 1478).

<sup>16</sup> Amb menció del vers en l'edició Felix Lecoy. Segueixo principalment aquesta edició, però afegeixo també el mot estudiat en l'edició anterior de William Roach (fundada sobre un manuscrit de coloració picarda).

<sup>17</sup> Segons una convenció romanística corrent, els ètims llatins apareixen a l'acusatiu, però sense la – *m* final, ja desapareguda del vulgar al principi de l'era cristiana, tipus IRA per IRAM.

<sup>18</sup> Ací, i per altres paraules del corpus (*bocel*, *esbraoner*, *anuit* etc.), cal assenyalar que les consonants finals eren pronunciades durant el segle XII. La desaparició va produir-se més tard, notablement en m. fr.

<sup>19</sup> Negació dita discontinua del francès, tipus N[e] (<NON) + X, ací *mie* <MICA.

típicament medieval, específic de l'aproximació dels manuals d'història i literatura. En aquest respecte la cerimònia del « adoubement » del cavaller és ben coneguda: el postulant era generalment « preparat » moltes temps abans, i totalment isolat durant la nit precedint la cerimònia, per a pregar<sup>20</sup> i preparar-s'hi; Abans que el seu senyor, simbòlicament, li donés cops d'espasa<sup>21</sup> sobre les espatlles per consagrar-lo. Doncs podem subratllar en el procés del « adoubement » dos nuclis semàntics: 1) la preparació i l'equipament<sup>22</sup>, 2) el gest ritual. Per acabar, l'especialització semàntica medieval (= *armar un cavaller*, nucli 2) pareix contradictòria (almenys minoritària) de la norma romànica (= *preparar, equipar*, nucli 1). És doncs d'aquest costat on es deu trobar versemblantment la solució diacrònica, perquè l'equipament del cavaller no és més que un cas particular d'equipament, de preparació, d'aprest.

Amb tot, veiem que l'arrel romànica amb significació de « préparer, réparer » (majoritària) es pot conservar parcialment, com al vocabulari marítim francès on *adouer* significa « réparer », i *radouer* sobretot: *radouer une voile, nos voiles ont besoin d'un radoub* etc.

Pere Verdager ens recorda aquesta citació de Philippe de Commines<sup>23</sup> : *Le chemin est tel que la nature l'a fait, et n'y a rien adoubé*. Exemple que podríem acostar de l'extracte següent:

*L'any abans la Muga havia fet de les seues invadint lo pla i escorrancant los camins que feien llàstima. Ningú es cuidava d'adobar-los*<sup>24</sup>.

Segons Furetière (segle XVII) aquesta definició era normal: « Accommoder, boucher des trous dans une fontaine, dans une machine etc. *Tous les tuyaux de cette machine sont bien adoubez, elle doit joüer maintenant* »<sup>25</sup>.

Si el tipus pareix clarament vivaç pel llenguadocià i el català, ho veiem també pel castellà, on es dirà *adobar un vino* quan es tracta de millorar-lo. Pel català, Pere Verdager ens dóna molts exemples en la notícia *He fet adobar el rellotge*<sup>26</sup>, com *adobar la terra* (= fr. *fumer la terre*) o *adobar carns*.

---

<sup>20</sup> Es pot ver tot aquest ritual en l'obra de Chrétien: aprenem doncs que Perceval fou preparat per Gornemant de Goort [Roach, Gornemans de Gorhaut], i ordenat cavaller pel rei Artur, com ho diu ell mateix.

<sup>21</sup> Aquest moviment justificaria l'etimologia germànica (DUBBAN). Però fa oblidar que cal també *copejar - battre* (= preparar) les matèries, en molts tipus de preparacions.

<sup>22</sup> Per l'ocasió, el postulant rebia armadura i altres atributs de la cavalleria.

<sup>23</sup> Historià, autor de *Mémoires* (mort el 1511).

<sup>24</sup> Carles Bosch de la Trinxeria, *L'Hereu Noradell*, p. 133 (Edicions 62 i « la caixa », Barcelona).

<sup>25</sup> Afegeix: « On le dit quelquefois des vaisseaux ; mais on se sert plus ordinairement de radoubez. »

<sup>26</sup> *Le catalan et le français comparés*, pages 38-39.



Aquesta definició, la retrobem en moltes regions del Migdia, com veiem en el *Dictionnaire provençal-français*, de Simon-Jude Honnorat (1846) : « *Adobar los afars*, accommoder les procès, les différends. Arranger, disposer, préparer. Pacifier. Orner. » ; o en el *Dictionnaire du patois forézien*, de Louis-Pierre Gras (1862) : « *adoubâ* : réparer, arranger, orner ; assommer, écraser. *Coeu adouba* : cuir tanné par opposition à *coeu peloux* : cuir velu. ».

**Boeles** [bueɫðs] < BOTELLAS < BOTELLUM

cat. *budell*, lleng. *budèl*<sup>27</sup>.

\*

*Le jor i fu ses fers santiz  
de sa lance en mainte boele.*

(2446-2447) [Roach, verb *esboëler*]

= fr. mod. *Ce jour-là maintes entrailles sentirent le fer de sa lance.*

\*

En efecte, aquell jorn, Perceval va tallar i obrir més d'un ventre d'enemic, cosa molt ordinària per un heroi d'aquesta mena. Hom sap que el francès conserva únicament la sèrie *boudin*, *boudiner* etc., on cal veure notablement una especialització al domini de la carnisseria. Però del significat medieval, res. Hom observarà també que, a prop del tipus observat, hi havia també en francès medieval derivats apropiats, que podem tenir encara al Sud, tipus *boelee* (\*BOTELLATA)<sup>28</sup>, cat. *budellada*, lleng. *budelada*<sup>29</sup>.

Pel francès, es pot entreveure que el tipus atestat por Chrétien constitueix una sèrie original començada amb la *Chanson de Roland* (segle XI) i que trobem, doncs durant el segle XII, amb Chrétien i altres, com aquí:

*Tut le champ de Fontenelle / Fu plain de sanc et de boele*<sup>30</sup>.

La sèrie actual (amb presència anormal de la /d/ intervocàlica) apareix més tard. La trobem des del segle XII, amb *bode* que sol significar « llombrígol », i després *bodin* (= *boudin*), *bodine* « nombril, ventre ».

Per acabar, la discrepància del francès i de les altres llengües romàniques apareix netament si constatem que el francès medieval ja havia el nom d'ofici

<sup>27</sup> Cal observar un tractament diacrònic normal del francès, la sonorització i pèrdua de les oclusives intervocàliques sordes del llatí. Aquí /t/ > /d/ > /ð/ > caiguda. El Sud (occità, català) no ultrapassa la sonorització.

<sup>28</sup> En tot el paradigma retrobem el tractament francès de la /t/ intervocàlica, com per la paraula precedent.

<sup>29</sup> El francès tenia també el verb *boeler* « éventrer » (\*BOTELLARE).

<sup>30</sup> Benoît de Sainte-Maure, *Chronique de Normandie* (1160), contemporani perfet de les obres de Chrétien.

*bodinier, boudinier* (amb sufix –ARIU) mentre tenim sempre la primera soca en el cat. *budeller* i lleng. *budelièr*.

**Bocel** [busɛl] < \*BUTICELLUM (< BUTTIS « vas petit »)

\*

*...mes de ce que jeüné ot  
moroit de fain a male fin.*

*Un bocel trueve, plain de vin...*

(735-736) [Roach, *bouche*]<sup>31</sup>

= fr. mod. *...mais comme il avait jeûné, il mourrait de faim et se trouvait mal en point. Il trouve un tonnelet, plein de vin...*

\*

Ha existit també el derivat diminutiu *bocellet* « petit baril ». Aquesta font ha desaparegut del francès, i el mot fou reemplaçat per *tonnelet*, més tardívol (1365), diminutiu de *tonneau*<sup>32</sup>. Però ho trobem a través el magatzem dialectal, per exemple en Alvernys (nord-occità, alv.) on el *bousset* si no és sempre utilitzat avui dia, és almenys conegut:

*Non. J'ai l'habitude. Il suffit qu'un vigneron de par là lève son bousset pour le montrer au mécanicien, et il s'arrête*<sup>33</sup>.

Les llengües del Sud conserven l'arrel primitiva en la sèrie prolífica cat. *bóta*, *botall*, *botada* etc. lleng. *boterla*, *boticèla*. Hi ha d'altra banda la sèrie *barral/barralet* i altres derivats en llenguadocià i català<sup>34</sup>.

**Bufe** [bufɔ̃] (<a. fr. *bofer*, *bufer* < \*BUFFARE, d'origen suposada onomatopeica)

cat. *buf*, *bufa*, i derivats com *bufetada* « galtada », lleng. *bufa*<sup>35</sup>.

\*

*...tant que il vos avra vangiee  
de la bufè et de la frangiee ...*<sup>36</sup>

(4051-4052) [Roach, *bufe*]

<sup>31</sup> Tractament picard.

<sup>32</sup> Sèrie eixida del gal (= gaulois) TONNA o TUNNA.

<sup>33</sup> Jean Anglade, *Le pays oublié*, p. 346. De Borée, 2007. Afegit Langlade « Le bousset : ce tonnelet d'un ou deux litres dont le paysan de Basse Auvergne ne se sépare guère, sauf pour dormir. Encore peut-il, durant sa sieste, y appuyer sa nuque ».

<sup>34</sup> També present en el tipus francès *baril* (arrel pre-romànica).

<sup>35</sup> Cal precisar que la -a final àtona es pronuncia [o] en llenguadocià.

<sup>36</sup> Perceval havia promès que venjaria una damisel·la de la cort. Després d'haver evocat Perceval, havia rebut la noia una bufetada del senescal Keu. *Frangiee* « cop ».

= fr. mod. ...*avant qu'il ne vous ait vengée de la giffle et du coup* ...

\*

En el primer *Dictionnaire de L'Académie française* (1694), trobem:

**Bouffe.** s. f. Terme populaire & vieux qui signifie la bouche & les jouës, principalement quand on les enfle. Les enfants disent, *Je te donneray sur ta bouffe*. pour dire, Sur la jouë.

**Bouffer.** v. n. Enfler la bouche & les jouës. Il est bas.

A l'origen era doncs « souffler, en gonflant les joues » i, probablement després « souffleter ». Aquesta definició, com l'hem vist, s'havia ja perdut en francès modern, represa per concurrents com *soufflet* o *gifle*. Nogensmenys s'hi manté la sèrie popular veïna *bouffer*, *bouffe* (= cat. lleng. *menjar*, pejorativament). És encara una qüestió de galtes, mes aquí inflades per aliments amassats amb glotonia dins la boca. I també el micro-grup *bouffir*, *bouffi* « enfler/é », sobretot el darrer.

El significat del a. fr. i l'ús de Chrétien s'han conservat generalment en les llengües del Sud i sobretot han passat en el francès parlat del Migdia. Es diu sempre al Llenguadoc: *donner des bouffes*, *prendre des bouffes* etc.

Devem subratllar que *bouffer* « souffler », del segle XVII, era considerat com « bas », consideració molt típica de l'esperit clàssic. Això vol dir que la paraula, al contrari, era normal pels pagesos i els habitants populars de les Províncies (del Sud notablement, però no exclusivament), com ací en « *bouffâ* : souffler, attiser. *Bouffa-foeu* : qui souffle le feu, cendrillon, servante »<sup>37</sup>.

D'altra banda, aquest tipus popular s'ha encreuat amb el manlleu *bouffe* (de l'italià *buffa*), base de la sèrie *bouffe*, *bouffon*, molt sensible en els diccionaris moderns :

**Bouffe.** s. m. **Bouffon.** Il est familier, et ne se dit que des acteurs qui jouent dans les opéras italiens. Absol. et fam., *Les bouffes*, Le théâtre italien à Paris. *Aller aux bouffes*<sup>38</sup>.

**Chaloir**<sup>39</sup> < CALERE

cat. *caldre*, lleng. *caler*

\*

...*ne de son duel ne de la honte*  
*la reine ne li chaut il.*

<sup>37</sup> Forez (Gras, 1862).

<sup>38</sup> *Dictionnaire de L'Académie française*, 6<sup>e</sup> éd. (1832-5).

<sup>39</sup> Evolució en curs en la segona meitat del segle XII: [tʃ alojr] > [tʃ aloer] > [tʃ aluer] > [tʃ alwer].

(968-969)<sup>40</sup> [Roach, *chaut*]

= fr. mod. ...*il ne se préoccupe ni de sa douleur ni du déshonneur de la reine.*

\*

Amb palatalització francesa de la [k] llatina inicial, i diftongació francesa de la [e] tancada (*chaleir* > *chaloir*).

Nicot, en el seu *Thresor de la langue française* (1606), ens dona:

« **Chaloir**, verb. neut. acut. Ce verbe n'a point les trois personnes ... *Il ne me, te, luy, chaut de rien, Il ne me, te, luy challoit de rien, dont l'infinitif est chaloir, et signifie soucy et soing de quelque chose, l'Italien dit aussi, non mi cale, non ti cale, non glio cale, mais c'est par phrases empruntées du Provençal et mettre in non cale, pour mettre à nonchaloir, Curam deponere rei alicuius, Ainsi chaloir est, De re aliqua sollicitum esse, On dit bien d'un fayneant, qu'il ne luy chaut de rien, Nulla ex re anxius est, nihil neque sui neque alieni curat. Cic. lib. 1. de legib. ».*

Segueixen moltes il·lustracions que mostren que la restricció a la tercera persona no era plenament realitzada:

*Ne se chaloir de rien, Nihil pensi habere.*

*Il ne te chalut jamais comme tout en allast, ne de fait ne de parole, Neque tibi quid faceres, quicquam vnquam pensi fuit, B. ex Liuió.*

*Ne luy chalant qu'on dit d'elle, Parum abhorrens famam.*

Es troba aquí el lligam amb la sèrie *nonchalant, nonchalance, nonchalamment*, com ho subratlla l'Acadèmia (1694):

**Chaloir**. v. impersonnel, Importer. *Que vous en peut-il chaloir si cela est ainsi ou non? il ne m'en chaut. Il est vieux.*

**Nonchalant**, [nonchal]ante. adj. Negligent, qui manque de soin. *Vous estes bien nonchalant. une humeur nonchalante.*

**Nonchalance**. s. f. Negligence, manque de soin. *Grande, extrême nonchalance. quelle nonchalance? il laisse perir toutes ses affaires par nonchalance, par sa nonchalance.*

**Nonchalamment**. adv. Avec nonchalance. *Il agit nonchalamment.*

Al segle XVIII i després, els diccionaris donen el verb per definitivament vell, com ací: « Il ne s'emploie qu'impersonnellement. *Il ne m'en chaut. Il ne m'importe. Ce mot est vieux* ». Féraud afegeix : « Il est vieux, et ne s'emploie

<sup>40</sup>Apareix moltes vegades, notablement conjugat: imperfet de l'indicatiu (*challoit*), perfet de l'indicatiu (*chalut*), present del subjuntiu (*chaille*).

qu'impersonnellement. *Il ne m'en chaut*, peu m'importe. Il n'est plus bon que pour le marotique et le burlesque. ». Cal precisar que la paraula « marotique » fou inventada per Voltaire (ell mateix acadèmic) per a qualificar l'estil arcaic (= com el de Clément Marot, segle XVI) durant els segles XVII i XVIII (vegeu Jean de La Fontaine en els seus *Contes i Fables*).

Ben entès s'ha conservat en les llengües meridionals, on és realment funcional, ordinari, també amb gran freqüència d'ús a la tercera persona (però conjugat) : cat. *cal partir demà, em calia parlar* etc.

Observarem sobretot que la llengua d'oïl, notablement el gal·lò, conserven el tipus. Allò que ha perdut el francès « classique » és present aquí: gal. *peû me chao*<sup>41</sup> = fr. *peu me chaut*. És a dir, si fa no fa, la formulació declarada ja ultrapassada al segle XVIII.

**Esbraoner** [esbrauner] < germ. BRATON « tros de carn »

cat. *esbraonar* (1), *abraonar* (2)

\*

*...mes ainz avrai par charbonees*

*trestot esbraoné le mort...*

(1134-1135) [Roach, *esbrahoné*]

= fr. mod. *...mais j'aurai encore plus tôt découpé ce mort en grillades...*

\*

*Esbraoner* significa aquí « découper, mettre en pièces ».

Pel català vegeu per exemple Bosch de la Trinxeria encara<sup>42</sup>:

*Porta una nafra rogenca...una punyalada d'un lladre amb qui s'abraonà en l'ermita de sant Ferriol...*

Pels dos mots, els diccionaris catalans donen generalment aquest tipus de definició : « fer perdre el braó<sup>43</sup> » (1), « agafar algú amb els braons » (2).

**Fust** [fyst] < FUSTE(M)

> fr. mod. *fût* [fy]

cat. *fusta*, lleng. *fust* (amb [ü]-[y])

\*

*...de pierre ou d'ivoire ou de fust...*

(1816) [Roach, *fust*]

fr. mod. *...de pierre ou d'ivoire ou de bois...*

<sup>41</sup> Bertrand Aubrée/Obrée dir., *Motier de galo/Dictionnaire de gallo*. Bretagne Gallèse, Le Verger, 1995.

<sup>42</sup> *L'hereu Norarell*, 1889, p. 44.

<sup>43</sup> *Braó* = fr. *bras*.

\*

Cal notar que la paraula es refereix clarament a la matèria, que diríem *fusta* per la *fusteria* (fr. mod. *bois, menuiserie*). Tipus encara atestat durant la Renaixença i fins al principi del XVII, com veiem en Nicot (1606) : « **Fust**, m. *Vient de ce mot Latin Fustis, et signifie toute espece de bois...* ».

Podem observar aquí especialitzacions semàntiques del francès modern, *fust* o *fût* significant notablement « Bois sur lequel est monté le canon d'un fusil, d'un pistolet. *Le fust d'une arquebuse, d'un pistolet* », « tonneau où l'on met le vin »<sup>44</sup>. « Il se dit aussi de La partie de la colonne qui est entre la base & le chapiteau. *Le fust de la colonne.* » (Académie, 1694).

Aquesta especialització (que mostra la pèrdua de la soca inicial) havia començat en a.fr. Apareixien també molts derivats com *fuster* « travailler le bois » (desaparegut, car lligat al tipus inicial) i com *fustaille*. Avui el francès modern conserva una sèrie lligada al tronc d'un arbre : *futaie, futaie, affûter*, àdhuc el mot *affûtiau(x)* [afytjo] « 1. Outils, 2. Vêtements, parure d'une femme » que donen encara els diccionaris actuals<sup>45</sup>; però el darrer és un mot d'utilització molt reduïda. Ho trobem com mot usual en gal·lò<sup>46</sup> i en altres regions, com per exemple, *affiquets, affutiaux* : « parure, ajustements de femme » (Forez).

**Gocet** [guset]<sup>47</sup> < \*GOSSETU(M) < \*GOSSU(M)

cat. *gos(set)*, lleng. *gos(set)*

\*

*Li liz fu sur gocez asis*

*Qui mout rechignoient lors joes ;*

(7454-7455) [Roach, *goucés*]

= fr. mod. *Le lit était posé sur des figures grotesques qui retroussaient affreusement leurs joues ;*

\*

En a. fr. com altres llengües romàniques hi havia dos mots per a designar el *gos*. El mateix (*gos* o *gous*) menys usat que *chien* (< CANEM). Aquest *gocet* de Chrétien apareix en la descripció d'un llit, doncs designa versemblantment els peus d'aquest llit, en forma de (cares de) gossos. Com trobem encara el *gosset* per

<sup>44</sup> Il signifie aussi Le tonneau où l'on met le vin. *Il a vendu plusieurs pieces de vin, mais il a retenu les fusts.* On dit, que *Du vin sent le fust*, pour dire, qu'il a un certain mauvais goust, & qu'il l'a contracté du tonneau.

<sup>45</sup> Com *affûtiau* : petit objet sans valeur, bagatelle (Quillet-Flammarion, 1963).

<sup>46</sup> Amb el sentit de « affaires, outillage », tipus *Va prendre tés afutiaos pour travailler* (Aubrée, 1995).

<sup>47</sup> Pràcticament la realització actual per cat. i lleng. *gosset* « gos petit ».

a designar un « chenet »<sup>48</sup> en parts del llenguadocià (albigès, esmentat per Alibert, *gos*), és probable que s'establí antigament una especialització metafòrica del tipus.

Sobretot el fenomen més important és la desaparició total del tipus *gos* (i derivats) en francès, fins i tot la sèrie metafòrica. Ens queda en francès modern una paraula *gousset* [guse]<sup>49</sup>, però no té res que veure amb el precedent (derivat de *gousse* « tavella, bajoca »).

A l'invers és el tipus normal ara mateix pel català i pel llenguadocià. Ambdues llengües tenen el tipus *ca* (< CANEM), però com a soca minoritària, notablement arcaica o regional<sup>50</sup>.

**Igue** [igə] < EQUA

cat. *egua*, lleng. *èga*

\*

*Et car fust or li roncins igue*

*qu'a l'escuier tolu avez !*

(6908-6909) [Roach, *ive*]

= fr. mod. *Si le bidet que vous avez volé à l'écuyer avait (eût) pu être une jument !*

\*

Durant el segle XI, apareixen també les formes *ive* (Roach), *esgue*, *eque*, *yegue*. Existia també el derivat *iverie* « ramat d'egües ». El francès té ara *jument* < JUMENTUM « bête de somme ».

És clar que aquest tipus ha totalment desaparegut.

**Ire** [irə] < IRA

cat. *ira*, lleng. *ira*, cast. *ira*, it. *ira*

\*

*-De quel chevalier me diz tu ?*

*fet li rois, qui an sa grant ire*

*estoit encor.-*

(1210-1212)

= fr. mod. *De quel chevalier me parles-tu ? dit le roi qui se trouvait encore dans une grande tristesse.*

\*

---

<sup>48</sup> Cat. *capfoguer*.

<sup>49</sup> Cat. *butxaqueta*.

<sup>50</sup> Prendré la il·lustració per la toponímia, notablement de Catalunya Nord, on apareixen alguns topònims com *Mas del ca* (Salanca, a prop de Perpinyà). Per això, vegeu entre altres, Lluís Basseda, *Toponymie historique de Catalunya Nord* (Terra Nostra, 1990, p. 197).

...de grant duel et d'ire anflamee...

(962) [Roach, ire]

= fr. mod. ...de grand chagrin et de colère enflammée...

\*

Aquest tipus era molt prolífic durant l'edat mitjana. La paraula significava o « colère », o « chagrin, tristesse ». Hi havia llavors alguns derivats com *iror* (substantiu), *iros* (adjectiu), *aïrier* « mettre en colère » (Kleiber, 1978). La major part desapareix abans el segle XVII.

Devem constatar també una forma de repartició pan-romànica harmoniosa (< lat. IRA), que subratlla l'excepció francesa des del segle XVII. Avui els diccionaris francesos donen el tipus fr. *ire* per « vell » o « literari », però allò vol dir que la paraula ha desaparegut realment de l'ús corrent<sup>51</sup>. El diccionari de l'Acadèmia (1694) donava « IRE. s. f. Courroux, colere. En ce sens il ne se dit que de Dieu. *Attirer, provoquer l'ire de Dieu.* », i els diccionaris acadèmics posteriors (XVIII, XIX) « Courroux, colère. Il est vieux et n'est plus usité que dans la poésie familière »<sup>52</sup>.

*Ire* fou reemplaçat per *colère* (< lat. CHOLERA < grec), però aquest reemplaçament, igualment ostensible en altres llengües romàniques (cf. cat *colera*, lleng. *colèra*)<sup>53</sup> no va ésser tan radical com en francès. En efecte, aqueixa substitució és parcial amb distribucions que matisen el camp semàntic. Es pot veure també una vitalitat real de l'organització, amb molt derivats (lleng. adj. *irat*, *irós*<sup>54</sup>, adv. *iradament*), mentre la paraula francesa apareix totalment confinada, cosa que mostra un grau encara específic d'allunyament del francès.

### **Quanpanes, Campanes [kâmpandʰs]**

cat. *campana*, lleng. *campana*<sup>55</sup>

\*

<sup>51</sup> Només queden els derivats lligats *irascible*, *irascibilité*, *irriter*, *irritable* etc. Tots provinents de la mateixa arrel, però de mots ja derivats en llatí.

<sup>52</sup> *Diccionari de l'Acadèmia* (1762) : IRE. s.f. Courroux, colère. Il est vieux, & il n'a plus d'usage que dans la grande Poésie, & dans le style soutenu, en parlant de la colère de Dieu. *L'ire de Dieu. L'ire céleste.*

<sup>53</sup> vs. cat. *rabia*, exclusiu.

<sup>54</sup> Vegeu ací el paral·lel amb el a. fr. *iros*.

<sup>55</sup> El radical *camp-*, normal pel català o el llenguadocià, deuria ésser de tipus *champ-* en francès si el mot havia estat instal·lat d'antuvi (fenomen dit de la palatalització francesa de k- davant de -a, tipus CANTARE > *chanter*, CARBONEM > *charbon*). Es trobava *champaine* en a.fr. (però escàs). Per aquesta sèrie es pot doncs invocar una influència externa (llatí, llengua d'oc o picard).

ATILF : ... toutes les campanes de la cite sonner ... (1386-1389) ; ... deux grosses campannes de laton souldées d'argent pour mettre au coul des destriers ... (1451) etc.



...car a chascun des entrelaz  
ot une campane pandue.  
(7447-7448) [Roach, *ot une cloquette*<sup>56</sup> *pendue*]  
= *car à chacun des entrelacements il y avait une cloche (clochette)*<sup>57</sup>  
*suspendue*.

\*

...et tot les quanpanes sonent...  
(7569) [Roach, *campanes*]  
= ...et toutes les cloches (clochettes) sonnent...

\*

L'etimologia ens ensenya que la paraula actual, fr. *cloche*, prové del llatí vulgar \*CLOCCA (del cèltic, vegeu Roach). El tipus *campan(e)*, pròpiament romànic, es pot conservar en francès en alguns mots derivats (noms de plantes, de principi metafòric) com *campanule* o *campanelle*<sup>58</sup>. Però la significació inicial fou esborrada, mentre la veiem sincera en llenguadocià, català i naturalment, castellà i italià. En les llengües del Sud hi ha d'altra banda diversos derivats (amb paral·lels manifestats) que subratllen la vitalitat de l'arrel, com pel lleng. *campanaire* (cat. *campaner*)<sup>59</sup>, lleng. *campanada* (cat. *campanada*) etc.

El tipus pot aparèixer avui com a variant regional, notablement meridional (francès regional), en relació amb la llengua d'oc. Vegeu en el TLF : *Vx* ou *région*. *Cloche*. *Une campane d'argent*. *Le clocher bleu (...), voilà sa campane qui sonne l'angélus avec la voix d'une clochasse de bouc*<sup>60</sup>

—P. ext. *Clochette*. *Le bidet fait sonner sa campane*<sup>61</sup>.

### ...I adverbis

#### **Adés, adés**

cat. *adés*, lleng. *adés*

\*

... et crestra vostre joie adés,  
et si ne vos faudra ja mes.  
(7957-7958) [Roach, *adez*]  
= ...et votre joie croîtra encore et ne vous fera jamais défaut.

<sup>56</sup> Altre manifestació del picard: *cloquette* vs. fr. *clochette*.

<sup>57</sup> Cal precisar que són campanes (probablement petites) penjades al llit.

<sup>58</sup> També en lleng. i cat. *campaneta*.

<sup>59</sup> Veure també a. f. *campanier* (Rutebeuf, 1270).

<sup>60</sup> (Giono, *Regain*, 1930, p. 10).

<sup>61</sup> (Giono, *Colline*, 1929, p. 21).

\*

Formes eixides del llat. AD + ID + IPSUM. Adverbi de temps que significava principalment « sur le champ », « ara mateix », com veiem ací<sup>62</sup>. Aquesta significació s'ha mantingut en català i llenguadocià, i com observa Pompeu Fabra, indica « un temps passat o esdevenidor molt pròxim al present ».

El a. fr. tenia també el parell alternatiu *ades...ades*, tipus *Ades gemi, ades ora* (Gautier de Coincy, XIII), que trobem encara ací: *Adés riu, adés plora* (Fabra)<sup>63</sup>.

Aquells usos i formes han desaparegut del francès. Tenim ací una de les darreres atestacions del tipus:

*...en remerciant la Court de la bonne affection et diligence qu'elle a eu et a adès à ladicte Université*<sup>64</sup>.

**Anuit, enuit** [ãnuît] < AD + NOCTE

gal. *enuit*, cat. *anit*, lleng. *anuèch, anuèit*, esp. *anoche*

\*

*...et li prodome li dist « Amis,*

*tant est del cochier mes anuit. »*

(3322-3323) [Roach, *mais anuit*]

= *...et le gentilhomme lui dit : il est l'heure de se coucher à présent.*

\*

*De vos meïsmes m'est avis*

*Que vos aiez enuit esté*

*Bien aeisiez et reposé.*

(3466-3468) [Roach, *anuit*]

= *il me semble que vous-même vous soyiez bien reposé cette nuit tout à votre aise.*

\*

És un tipus atestat tant en llengua d'oïl que en llengua d'oc, i altres llengües romàniques evidentment. Designava inicialment la nit (passada o propvenint), i també la jornada entera. Molts atestacions en a.fr. i m.fr. Vegeu ací : *Si vous prie tant que je puis que anuyt vous venez avecques moy* (*Cent Nouvelles Nouvelles*, 1462-1466).

<sup>62</sup> Es trobava també en fpr. Com ací, en la *Vie de sainte Béatrix d'Ornacieux* (obra de Marguerite d'Oingt, entorn de 1240-1310) : *Ay plut ades meuz que devant.*

<sup>63</sup> En el *Perceval* trobem també la construcció *tot adés* « toujours, sans cesse, encore » (2014 : *et tot adés sa force crut*).

<sup>64</sup> Segons el ATILF (entorn de 1400-1410), que dona aquest significat : « Sans interruption, sans cesse, toujours ». Més tard, Nicot (1606), observant un paral·lel amb l'italià, escrivia : « Adés... l'Italien dit Adesso. ».

Sobretot, el tipus és sempre vàlid en gal·lò on trobem *anuit* [anui]<sup>65</sup> *anœt* [anē]<sup>66</sup>, que signifiquen « aujourd'hui », evolució semàntica i resultats comparable al francès medieval.

Naturalment, el tipus ha desaparegut des francès modern. Jean-François Féraud ho citava, però veia l'origen en l'ús gascó, citant « \*ANUIT (D') adv. Cette nuit. Je n'ai pas dormi d'*anuit*. C'est un gasconisme. ».

**Preu** < llat. PRODE (< PRODESSE « ésser útil »)

cat. *prou*, lleng. *pro*

a. fr. *prod*, *preu*<sup>67</sup>

\*

*Vaslez, fet il, tu ne dis preu.*

(2394)

= fr. mod. *Jeune homme, fait-il, tu ne dis rien d'intéressant.*

\*

Ha desaparegut el tipus simple, conservat en la locució *peu ou prou*. El *Diccionari de l'Acadèmia* (1694) donava ja : « Prou. adv. Assez, beaucoup. Il n'a guere d'usage qu'en cette maniere de parler. *Peu ou prou*. ». Els següents, com el *Diccionari de l'Acadèmia* (1778) confirmen : « adv. Assez, beaucoup. Il est vieux et n'a d'usage qu'en cette manière de parler familière, *Peu ou prou*, ni peu ni prou ».

Cal dir també que l'ocurrència és un hapax en el *Perceval*, mentre hi ha diverses atestacions pel compostat PRODE + HOMINEM > *prodome*, *prodom* (cat. *prohom*)<sup>68</sup> [vegeu v. 3322, tipus precedent] ; i també nombroses atestacions de l'adjectiu *preu* « valent, coratjós». Per bé que vells (mots d'època), aquests apareixen encara en francès contemporani<sup>69</sup>.

És clar que del context aquí verificat, i sempre vàlid pel Sud (cat. *n'hi ha prou*, *en tinc prou* ; lleng. *es pas prou forto*) resta res.

---

<sup>65</sup> Dagnet, 1902-1905.

<sup>66</sup> Aubrée, 1995.

<sup>67</sup> Evolució francesa PRODE > *prou* > *preu* > fr. mod. [prø], dita *diftongació francesa* (com FLORE > *flour* > *fleur*), generalment datada del segle VII.

<sup>68</sup> També existien els compostats *prodefeme*, *preudefame* per les dones.

<sup>69</sup> Per bé comprendre la mecànica ací verificada, es notarà al mateix temps que aquests formants foren fixats en l'onomàstica dels patrimonis de la llengua d'oïl i del francès, tipus *Prudhomme*, *Prodhomme* etc., que tenen molt extensió en la meitat nord de França.

Francis Manzano  
Director del Centre d'Estudis Lingüístics (CEL), EA 1663  
Universitat de Lyon (Jean Moulin)

### **Fonts principals**

- Alibert, L. (1966), *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens*. Toulouse, IEO.
- ATILF, Équipe « Moyen français et français préclassique », 2003-2005, *Dictionnaire du Moyen Français* (DMF). Base de Lexiques de Moyen Français (DMF1) [www.atilf.fr/blmf].
- Aubrée/Obrée, B. (1995), *Motier de galo/Dictionnaire de gallo*. Bretagne Gallèse, Le Verger.
- Basseda, L. (1990), *Toponymie historique de Catalunya Nord*. Prada, Revista *Terra Nostra*.
- Chrétien de Troyes [entorn de 1175], *Li contes del graal* (o *Perceval*). Édité par Félix Lecoy, d'après la copie de Guiot [Manuscrit dit A - Bibliothèque Nationale, segon quart del segle XIII]. Paris, Champion (1998) ; *id.* *Le roman de Perceval ou le Conte du Graal*. Edité par William Roach [Manuscrit dit T - Bibliothèque Nationale, segona meitat del segle XIII]. Textes littéraires français, Droz & Minard, 1959.
- Dagnet, A. (1902-1905), *Le parler du Coglais*. Annales de Bretagne. Faculté des Lettres, Rennes.
- Dictionnaire(s) de L'Académie française*, 1<sup>a</sup> éd. (1694) ... i després, fins al segle XX.
- Fabra, P. (1977, setena edició), *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona, EDHASA.
- Féraud, F. (1787-1788), *Dictionnaire critique de la langue française*. Marseille, Mossy.
- Furetière, A. (1695), *Dictionnaire universel (contenant généralement tous les mots français tant vieux que modernes et les termes des arts et des sciences)* [gallica.bnf.fr].
- Gras, L.-P. (1862), *Dictionnaire du patois forézien* [www.lexilogos.com].
- Honorat, S.-J. (1846), *Dictionnaire provençal-français ou dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*.

- Kleiber, G. (1978), *Le mot « ire » en ancien français (XI<sup>e</sup>-XIII<sup>e</sup> siècles). Essai d'analyse sémantique*. Paris Klincksieck, 1978.
- Lévy-Bruhl, L. (1935, 1963), *La mythologie primitive*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Malinowski, B. (1922), *Argonauts of the Western Pacific*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Manzano, F. (1997), « Le gallo à la fin du 20<sup>e</sup> siècle ». *Cahiers de Sociolinguistique* (n° 2-3), Presses universitaires de Rennes ; *Id.*, (2003), « Sur le contact français-gallo ». *Cahiers de Sociolinguistique* (n° 7), Presses Universitaires de Rennes ; *Id.*, (2005), « Langues et identités du Golfe du Lion et de la France méditerranéenne ». *Revue La France latine*, pp. 11-30 ; *Id.*, (2006), « Considérations sur les langues minoritaires du Golfe du Lion ». *Revue La France Latine*, pp. 51- 96.
- Nicot (1606), *Thresor de la langue française*.
- TLFi, *Le Trésor de la langue française informatisé*. ATILF [atilf.atilf.fr/tlf.htm].
- Verdaguer, P. (1976), *Le catalan et le français comparés*. Barcelona, Editorial Barcino.